

Natrgani in preobrnjeni čas med stranmi sodobnega romana*

Tina Bilban

Inštitut za kvantno optiko in kvantno informatiko, Boltzmanngasse 3, A-1090 Dunaj
tinabilban@gmail.com

Članek razpira problem časa v Pavičevem romanu Unikat in Amisovem romanu Časovna puščica. Pri obeh obravnava časa določa tako vsebinske elemente kot zunanjo strukturo romana, literarno upovedovanje pa bistveno temelji na elementih iz sodobnih fizikalnih in filozofskih teorij.

Ključne besede: literatura in filozofija / sodobni roman / čas / filozofija časa / Pavič, Milorad / Amis, Martin / primerjalne študije

Že od začetkov človekovega čudenja pomeni vprašanje o času eno od osrednjih človekovih vprašanj, v temelju povezano z vsemi ostalimi. Zato so večji premiki v pogledu na čas vedno odraz pretresov v širšem duhovnozgodovinskem kontekstu in kot taki bistveno odražajo sočasno samozaznavanje spoznavajočega subjekta in njegov odnos do okolja.

Specifičen preobrat v načinu spoznavanja in samem razumevanju sebe in svojega okolja je nedvomno značilen tudi za t. i. postmoderno, kar je oznaka za zadnje duhovnozgodovinsko obdobje. Definicija postmoderne je že po svoji naravi problematična, tako zaradi pomanjkanja distance, ki je za dokončno in nedinamično definicijo nujna, kot zaradi same notranje lastnosti postmoderne, saj jo bistveno določajo dinamičnost, prehajanje in gibanje razlike kot njeni konstitucionalni elementi, zato se že od njenega osnovanja naprej govori tudi o prehodu, prestopu ... postmoderne.

Ena najodmevnejših razprav o postmoderni – *Postmoderno stanje* Jeana-Francoisa Lyotarda iz leta 1979, ki opisuje, kot v uvodu zapiše avtor, »stanje vednosti v najrazvitejših družbah« (7), izpostavlja postmoderno znanost kot tisto, ki je ne zanimajo več celovite zgodbe, enotno urejene pod poveljstvom izbrane resnice, temveč nasprotno – množica informacij. Tako se bistveno izoblikuje kot diskontinuirana, katastrofična in paradokсна. Lyotard kot ključni v tej igri informacij izpostavlja heteromorfijo jezikovnih iger in nujno lokalni konsenz o pravilih. Temelj vseh sistemov

* Članek je nastal s podporo Templetonove fundacije. / This work was supported by a grant from the John Templeton Foundation.

spoznavanja predstavljajo jezikovne igre z informacijami, ki so v danem trenutku sicer popolne, a se nikoli ne izčrpajo ali fiksirajo na poziciji minimalnega ravnotežja. Sorodna je oznaka Toma Virka v delu *Strah pred navidnostjo*: »Relativizacija resnice, legitimacija paradoksa, ontološka desubstancijalizacija – vse to so torej ne le dognanja posameznih disciplin, temveč globlja določila duhovnozgodovinske podlage dobe« (35).

Na ravni fizike te premike najbolj jasno in radikalno predstavlja kvantno mehanski opis sveta, ki zahteva opustitev ideje o lokalnosti in realnosti.¹ Če je bil v okviru Einsteinove teorije relativnosti čas sam relativiziran in je bil kot absoluten opisljiv le še prostor-čas, je čas kvantnega sveta, torej čas kvantnih pojavov pred meritvijo, še mnogo bolj neintuitiven. Večina interpretacij opušča usmerjeno puščico časa, tri aspekte časa in absolutno vlogo zdaja, nekatere pa, predvsem v okviru povezovanja z relativnostno teorijo v tako imenovano teorijo kvantne gravitacije, tudi čas sam.² Premiki na področju fizike in fizikalnega dojetja časa vključujejo tudi polje kozmologije, ki še konkretnje razpira vprašanje o začetku časa in njegovi puščici. Tako se usmerjenost fizikalnega časa, ki jo opisuje drugi zakon termodinamike, največkrat navezuje na izjemne pogoje ob nastanku vesolja, s poudarkom na inflaciji (izjemno hitrem širjenju vesolja), s tem pa naravo »našega« časa bistveno povezuje z njegovim »začetkom«.

Na ravni filozofije tem premikom predhaja Heideggerjev poizkus izstopa iz evropske metafizike. V središču njegovega filozofskega sistema je prav njegova filozofija časa – skupni premislek biti in časa. Njegov premislek časa pa bistveno vključuje tudi kritiko znanstvenega pristopa k času – Heidegger aporijo med dvema pogledoma na čas (ki ju glede na filozofsko tradicijo lahko na primer poimenujemo zunanji in notranji ali pa fenomenološki in kozmološki čas) preseže s tem, da enega izpostavi kot izvirnega, drugega pa kot izpeljanega. Prav ta poizkus presega časovne aporije nekateri filozofi, sicer bistveno navezani na njegovo filozofijo, npr. Ricoeur in Derrida, izpostavijo kot problematičen. Odgovor o času, ki v samem temelju ne vključuje časovne aporije, je že a-priorno le delen. Pripadnost gibanju in pripadnost skrbi sta dve v svojem bistvu nezdržljivi odločitvi in šele aporija, ki jo zasnujeta, omogoča celovit dojem časa in stvari v času. Ta bistvena aporetičnost časa je tako v središču večine vodilnih filozofij časa, od Derridajeve in Ricoerjeve do Deleuzove in Lacanove. Derridajev in Deleuzov dojem časa, ki sta poleg Heideggerjeve filozofije biti in časa glavni filozofski izhodišči pričujoče razprave, pri tem temeljita predvsem na, sicer sorodnih, a konkretnje ne-povezanih konceptih razlike. Ti sta bistveno povezani s tipično postmodernimi elementi, kakršni so opuščanje hierarhije in absolutnosti, relativizacija resnice, legitimacija paradoksa in ontološka desubstancijalizacija.³

Nenazadnje so vsi ti elementi, označeni kot »postmoderni«, tudi bistveni del vsakodnevnega kratkočasnega, ki ga bistveno določajo množica neprečiščenih informacij in njihova manipulacija, pri čemer načeloma imeti dostop pomeni več kot imeti (potrebno) informacijo, količina pa več kot kvaliteta.

Literatura pri tem nastopa kot specifično ogledalo svojega časa. Elementi s posameznih področji (na primer filozofskega in fizikalnega), ki sicer kljub svoji sorodnosti pogosto ostajajo nepovezani, so prenešeni v nov kontekst, kjer, povezani z bistveno literarnimi elementi, kompleksno in poglobljeno upovedujejo resnico svoje dobe. S tem pa bistveno tudi njeno dojemanje časa in njeno specifično »biti-v-času«.

V nadaljevanju se bomo tako spustili v analizo dveh sodobnih romanov: Pavičevega *Unikata* in Amisove *Časovne puščice*, ki ju bistveno določa prav specifičen prikaz časa, Pavičev čas se razcepi v (najmanj) sto različnih koncev, medtem ko Amisov čas teče v obrnjeni smeri. Pri obeh avtorjih igra s časom ni sama sebi namen, temveč v navezavi na sočasne premike z drugih področij omogoča odstiranje nekaterih bistvenih, čeprav pogosto v skritosti puščanih dimenzij našega okolja, ki šele sedaj, z literarno analizo časa, prihajajo k besedi.

Obe deli sta kompleksni, aktualni in prepričljivi zrcali postmoderne, pri čemer njene značilnosti prikazujeta ob navezavi na sodobne (postmoderne) fizikalne in filozofske teorije. Hkrati pa sta oba romana tudi postmodernistična, torej romana, ki spadata v literarno smer postmodernizma. Predvsem Pavičevo delo je prepleteno s postmodernističnimi literarnimi postopki, ki še dodatno poudarjajo vsebinske postmoderne komponente, medtem ko so pri Amisovi *Časovni puščici* ti elementi manj potisnjeni v ospredje, a prav tako prisotni (*Časovna puščica* kot postmodernistična parodija klasičnega vojnega romana).

Milorad Pavić: *Unikat*

Za Pavića, kot radikalnega predstavnika postmoderne in postmodernizma, je večplastno poigravanje s temeljnimi elementi tradicionalnega sveta nedvomno značilno. Klasični postmodernistični elementi, ki spodnašajo tla kakršnimkoli ontološkim ali epistemološkim sistemom (s samonanašanjem in prepletanjem različnih ravni fikcije in realnosti), so v njegovih delih skorajda praviloma vpeti v »roman-igro«, celoto romana spreminjajočo v delno izven-fikcijsko igro (slovar, križanko, igro s kartami ...), ki celotno dekonstrukcijo absolutnega in resničnega radikalizira do skrajnosti. Takšen pristop je značilen tudi za roman *Unikat*, kjer se skozi igro, presegajočo zgolj

literarne plasti romana, izpostavljata, razstavljata in s tem tudi prevprašujeta prav sodobna, torej postmoderna, čas in odnos do časa.

Unikat, roman o mafijskih spletkah in preprodajanju sanj, se zaključuje s stotimi konci – izbira bralec.⁴ Poleg kompleksne znotrajliterarne igre ga zaznamuje tudi prav tako zapletena zunajliterarna igra v realnem svetu. Prva srbska izdaja je namreč sledila avtorjevi ideji o unikatu in izšlo je sto različic romana (po štirideset vsake), vsaka z drugačnim koncem. Poleg tega je posebej izšel tudi *Modri zvezek* (*Plava sveska*), ki je vseboval vseh sto koncev. Že v naslednjem letu je na podlagi te srbske izdaje izšel tudi slovenski prevod, v katerega pa (podobno so se odločili tudi založniki drugje po svetu) je bilo vključenih vseh sto koncev. Naslednje leto je Dereta izdala tako imenovano prvo integralno Deretino izdajo – ta vključuje vseh sto koncev, hkrati pa je originalni tekst na mestih, kjer govori o specifični igri s konci, spremenjen: bralec nima na voljo več le enega, svojega konca, temveč izbira. Prav ta igra s stotimi konci (znotraj enega romana) najradikalneje izpostavlja sodobni, z znanstvenim in filozofskim bistveno povezani odnos do časa in je zato za našo obravnavo posebej zanimiva. Zaradi tega pri obravnavi romana izhajamo iz originala prve integralne izdaje.

Glavno izhodišče našega pristopa tako predstavljajo prav na novo napisani okvirni in povezovalni teksti.

Osnovni, nespremenjeni tekst *Unikata* in sto koncev oziroma t. i. epilog ali *Modri zvezek* v integralni Deretini izdaji povezuje pripis prvoosebnega pripovedovalca:

Nazadnje nam naj bo dovoljeno, da dodatku priložimo še sto zapiskov pokojnega višjega inšpektorja Eugena Stroša, ki jih je ustvaril v svojem »Modrem zvezku«. Ti zapiski, izpisani z zelenim črnilom, so obenem obljubljeni konci tega romana. Vsak bralec si lahko izbere svoj konec in tako dobi unikat. (178)

Primarno gre torej za bralčevo izbiro enega izmed ponujenih stotih koncev, kar avtor izrazito postmodernistično napoveduje tudi v okviru, ki je na videz zunaj besedilnega dogajanja romana (»predstavitev« romana na platnicah ...):

Navodilo za branje te knjige: Pisatelj je poslušal staro modrost, ki narekuje: konec delo krasi in ga izgublja. Zato ta roman ni kot ostale knjige. Za vsakega bralca se zaključuje drugače. Vsak bralec izbira svoj konec zgodbe, saj ta knjiga ponuja sto različnih koncev. Kot sto zlatnikov, ki jih je revež iz stare zgodbe dobil za čarobno ptico. Torej, izbira je vaša, ostalo prepustite ostalim. Bodite zadovoljni s svojim koncem, tujega ne potrebujete. (7)
Pozor! Ob nakupu takšne knjige boste dobili namesto enega vseh sto njenih koncev. (Platnice)

Tovrstna izbira koncev je bistveno povezana z izrazito sodobnim – postmodernim – dojemom časa. Integralna izdaja *Unikata* temelji na hkratnem, ontološko in epistemološko enakovrednem obstoju stotih koncev, izbira enega, ki jo zahtevata le navada (običajno branje) in pragmatizem (enotnost, zaključenost zgodbe), pa je povsem prepuščena (naknadnemu) opazovalcu. Pavičeva igra tako na več mestih spominja na neintuitivni svet kvantne mehanike, ki je eden najsodobnejših fizikalnih opisov narave.

Zanimivo vzporednico ponuja eden izmed osrednjih »problemov« kvantne mehanike – kolaps valovne funkcije. Posamezne lastnosti osnovnih elementov kvantnega sveta, na primer njihovo lego, spin ..., pred meritvijo opisuje verjetnostno valovanje oziroma valovna funkcija (delec je v superpoziciji več različnih stanj), po meritvi pa je izmerjena lastnost označena z določeno, izmerjeno vrednostjo, zaradi česar govorimo o kolapsu, zgostitvi valovne funkcije v enem od vrhov. Kolaps valovne funkcije (stik med opisom opazovanega fenomena kot valovanja in kot delca) je eden izmed najbolj problematičnih elementov kvantne mehanike, zato je večina interpretacij kvantne mehanike zasnovana prav okoli interpretacije kolapsa valovne funkcije.

Za vzporejanje s Pavičevim literarnim svetom je še posebej zanimiva ena od glavnih ontoloških razlag tega kolapsa – Everet-Wheelerjeva razlaga »mnogih svetov«. Interpretacija v osnovi sledi načelu Okamove britve (najpreprostejša teorija, torej teorija z najmanj entitetami, je tudi pravilna) in izgradi razumevanje kvantnega dogajanja v trenutku meritve v okviru (bolj ali manj) minimalnega števila elementov (izključi pojav kolapsa in karšnihkoli skritih spremenljivk). Valovno funkcijo razume kot realno, kolaps pa zanika, saj naj bi prišlo do uresničitve vseh možnosti, vsake znotraj svojega sveta. Osnovna in do danes vodilna veja te interpretacije razume vse vzporedne svetove kot realno obstoječe, izhajajoč pri tem iz valovne funkcije kot osnovne, realne fizikalne entitete. Koncept časa, ki se ob vsakem dogodku cepi v nove linije, tako odpre bistveno nove možnosti tudi v okviru premisleka časa in kot tak presega zgolj fizikalni okvir. Z vidika opazovalca, ki je del enega izmed svetov, ostali svetovi niso spoznatni, saj komunikacija med njimi ni mogoča. Tako kot v primeru stotih koncev gre tudi tu za soobstoj več dinamičnih možnosti, v odvisnosti od zunanjega (nad-)opazovalca pa se ena od njih »strdi« kot izbrana (kar zanimivo podčrta trk dveh realnosti z različnima ontološkima statusoma – literarne in bralčeve; tak trk je pogosto podlaga postmodernističnih »iger«). To povezavo še dodatno podpira dejstvo, da originalna integralna izdaja romana nima »le« zaključenega števila stotih koncev, temveč tudi niz praznih strani, ki jih lahko bralec dopolni s povsem svojim koncem (niz praznih strani zaključuje tudi prvotno izdajo, kjer sledi enemu koncu in pripisu, da ostalih devetindevetdeset najdemo na Pavičevi spletni strani).

Pavić tako tradicionalni čas branja kot najbolj zveste ponazoritve usmerjenega časenja zavesti preoblikuje v neusmerjen čas, čas več vzporednih zdajev. Roman tako nima več forme življenja, junaki se ne rodijo s prvo stranjo in umrejo z zadnjo, temveč – tako v fabuli kot gledano meta-fikijsko – umirajo večkrat, v vzporednih zdajih:

To ni napaka. Že davno mi je neka stara kneginja prerokovala, da bom umrl dvakrat. Enkrat kakor moški, a drugič kakor ženska. Zato ni čudno, da bom imel dva groba. To bi lahko bil moj ženski grob. (148)

Opozorilo: Kakor kajenje škoduje zdravju, tako škodi tudi branje teh stotih koncev. Na kratko, to je kot da bi vas doletelo sto smrti namesto ene. (165)

S sodobnim filozofskim in fizikalnim razumevanjem je bistveno povezano tudi Pavićevo razumevanje odnosa med posameznimi »elementi« – konci. Čeprav naj bi vsak nastopal kot samostojen in zadosten sistem informacij, bralec je celo vzpodbujen k temu, da si izbere enega samega, se konci bistveno povezujejo in določen konec nam je razumljiv šele v kombinaciji z drugim; če navedemo enega izmed očitnejših primerov: »Kot je nekje v tem dnevniku že zapisano, sem bil pred nekaj dnevi v banki »Plusquam city« in pregledal sef pokojne Lempicke.« (256) (Dnevnik je v tem primeru seveda inšpektorjeva beležnica stotih samostojnih koncev.) Takšen ontološki opis se nedvomno povezuje s postmodernim propadom metafizike prisotnosti, če si izposodimo Derridajev izraz. Zamenjuje jo manj toga igra, ki razkriva tudi učinke odsotnega – gibanje razlike, znotraj katerega se »vsak tako imenovani »prisotni« element, ki se pojavi na prizorišču prisotnosti, nanaša na nekaj drugega od samega sebe.« (13) Posamezni elementi se torej ne razkrivajo šele v individualni in absolutni pojavnosti, temveč tudi in predvsem v okviru svoje odsotnosti preko drugih, prisotnih elementov. Že samo besedišče, na katerem temelji takšna interpretacija, znova izpostavlja tudi povezavo s kvantnim svetom, tokrat s kvantno prepletenostjo, s fenomenom, ki je ključen tako za sodobno interpretacijo kvantnega sveta kot za najpomembnejše eksperimente in z njimi povezano »uporabo« znanosti v sodobni tehnologiji. V kvantnem svetu govorimo o prepletenih delcih, če zanju velja, da ju ni mogoče opisati posamično, z vsakemu lastno valovno funkcijo, temveč le s skupno valovno funkcijo, ki ju opisuje kot enoten sistem prepletenih delcev. »Stanje celote je določeno, stanje posameznih delov, vzeti individualno, pa ne.« (Schrödinger, 828) Tako je rezultat meritve določene lastnosti enega delca nujno v korelaciji z določeno lastnostjo drugega delca (na primer polarizacija dveh fotonov), čeprav sta delca lahko prostorsko zelo oddaljena in kljub temu da rezultat določene meritve v kvantnem svetu ni determiniran in je kot tak naključen, o sami realnosti izmerjene lastnosti pa potemtakem pred meritvijo

sploh ne moremo govoriti, saj jo opisuje valovna funkcija in je torej v superpoziciji več stanj (na primer superpozicija vertikalne in horizontalne polariziranosti pri fotonih pred meritvijo). Pred meritvijo tako ne moremo sklepati o posameznem rezultatu, medtem ko je korelacija med obema rezultatoma povsem deterministično določena.

Ker se Pavičeva igra s konci s fenomenom kvantne prepletenosti povezuje le v nekaterih elementih, je neposredna povezava (torej Pavičevo poznavanje in izhajanje iz tega fizikalnega opisa realnosti) težko dokazljiva. Pavičeva izrazito postmoderna (in hkrati postmodernistična) »igra« pa je nedvomno del postmodernega obrata v razumevanju realnosti, torej širšega konteksta, ki jo v nekaterih točkah nedvomno določa oziroma ji bistveno predhaja.

Manipulacija s subjektivnim časom

Igra s časom procesa brani se povezuje tudi z manipulacijo časa nastopajočih likov. Ne gre le za notranji čas – za hitrejši ali počasnejši tek notranje ure, temveč se ta razlika kaže tudi v znotraj-svetnem času. Kot je za Paviča značilno, se globina dvigne nad površino, notranje nad zunanje – poli tradicionalne ureditve metafizike prisotnosti se preobrnejo. (»Metafizika vedno operira s pojmovnimi dvojicami, denimo: intelegibilno/materialno, govor/pisava, pomen/oblika, duša/telo, dobesedno/metaforično, narava/kultura, resno/neresno; pri tem večjo vrednost vedno pripiše tistemu pojmu, ki je na strani logosa in prisotnosti (v gornjih primerih vedno prvemu pojmu). Drugi pojem velja kot izvedeni« (Virk, *Moderne* 181)). Ni več enotnih meril, ki bi podajala objektivni tek časa ali formul, ki bi pretvorile lastni časovni razmik v nelastnega, kot je mogoče v okviru Einsteinove posebne teorije relativnosti.⁵ Premiki, ki povzročijo razliko, namreč niso zunanji, temveč notranji.

Ko sva se zadnjič srečali, mislim, da sem jo vprašala nekaj takega kot: zakaj orgazem nekomu traja dalj, nekomu pa manj časa.

– Zato – je odgovorila – ker nekomu dalj, nekomu pa manj časa traja sedanjost, nekomu dalj, nekomu pa manj časa traja smrt. (Pavič 262)

Pripoznanje te dinamičnosti, razprtosti časa, odpre prostor za nevarno igro, tok časa ni več enoznačen in enoten, če se spusti pod to površino, je možna manipulacija, kaotična igra v temi intuicije, pri Paviču vedno povezana z značilnimi motivi s »temnega«, podrejenega pola – s hudičem, s telesnim, z vonji, z ženskim:

Jaz sem vedno obrnjena k prihodnosti kot h glavnemu sovražniku. Da bi se ubranila pred njo, stalno predvidevam, pustim svoji intuiciji, da lovi v nevidni prihodnosti, prisiljena sem, da ugibam, da si z naporom utiram pot skozi vse, kar se lahko pripeti in kar se bo neizogibno zgodilo v tej plimi prihodnjih staranj, mojih in tujih, ker vem, da starost ni ena, temveč da jih bom imela nešteto. Edini način, da se prevara prihodnost, je, da zanosiš. Moji možje pa ne razumejo mojih strahov. Kaj jih briga še nespočet otrok, Amerika, ki še ni odkrita? Oni živijo v sedanjosti in nočejo vedeti za nobeno stvar na tem še vedno nedosegljivem kontinentu prihodnosti, mojih mož ne zanima terra incognita. [...] – Čas obstaja samo na kalendarju, v življenju ima vsak svoj čas – si je mislil med iskanjem. In nikoli ni našel ne nje ne otroka. Morda sta se zato postarala njena dva moža [...]. (154–156)

Prav manipulacija s časom omogoča tudi vodilni motiv *Unikata* – manipulacijo s sanjami:

- Ti kupuješ lastne sanje? Ne razumem, kako je to mogoče.
- Teh sanj ne bi smel sanjati sedaj. Čez tri tedne bi jih moral sanjati. Jaz pa sem plačal, da sem jih sanjal že prejšnjo noč, torej vnaprej. (39)

Tudi sanje v odnosu do resničnosti v okviru tradicionalne metafizike prisotnosti predstavljajo »temnejši«, manj jasen, zapostavljen pol. Zanje so značilni dinamizem, obrnljivost globljega in površinskega, notranjega in zunanjega, zato imajo v Pavičevi literaturi v navezavi na ostale tipične motive privilegirano položaj – ne pušča se jih v ozadju, kot nepomemben stranski proizvod, niti se jih ne poskuša racionalizirati, temveč se spusti v njihovo igro – lovi se jih in se z njimi kupčuje:

In kar je še pomembnejše, v snu sta pomešani prihodnost in preteklost, ker v sanjah ni sedanjosti, da bi ju razstavila. Če iz tega sveta brez sedanjosti, torej iz sna, pogledate v vesolje, v ozvezdje, kjer plujejo odsanjane in neodsanjane sanje osebe, rojene v znaku, ki ga opazujete, lahko njene odsanjane in neodsanjane sanje vidite in preberete, kajti ne nagaja vam sedanjost, ki je niti tam, med zvezdami, ni. Tako trgovci s sanjami dobivajo svoje blago. Drugi spet pravijo, da je obratno, da v sanjah ni niti preteklosti niti prihodnosti, da je vse v sanjah ena večna sedanjost, ta ista, ki kraljuje tudi v vesolju. (176)

Tudi v okviru (racionalne) sodobne interpretacije sanj, osnovane predvsem na Freudovi psihoanalizi, za sanje velja, da nimajo absolutnega časovnega okvira, tok časa je vezan zgolj na zavest, torej ne na sanje kot bistveno povezane predvsem z nezavednim. Tok časa je le še element izražanja, del igre, sočasnost pa nakazuje le logično zvezo dveh elementov, ne pa hkratnega obstoja v zdaju znotraj okvira absolutnega časa. Tudi drugi zakon termodinamike (skupna vrednost entropije v zaprtem sistemu vedno narašča ali je konstantna) je pogosto obrnjen na glavo, in kdor ne

pomisli na to sredstvo popačenja v sanjah, je ob nalogi interpretacije sanj, trdi Freud, povsem nemočen. Ker sanje torej ne »tečejo« – tek je le del prezentacije, ne pa njihova notranja lastnost – same po sebi nimajo (trenutkov) sedanjosti (niti protencije ali retencije).

Pavić tako pravzaprav ohrani splošno sprejeto razlago sanj in njihovega časa, spremeni le, skladno s postmoderno prefiguracijo celotnega sistema, njihov ontološki status. Njegov prikaz sanj se na tem mestu približuje nekaterim sodobnim dojemom časa (ki so nujne posledice dejstev teorij relativnosti in kvantne mehanike), kakršna sta blok časa – najpogostejša sodobna znanstvena predstava o času; nekakšna časovna pokrajina, preko katere se enakomerno raztezajo aspekti časa – ali pa Barbourjeva brezčasna konfiguracija vesolja, kot jo avtor predstavlja v delu *The End of Time*: ker se mu zdi v okviru »usmerjenosti« (dejanskega) fizikalnega časa prvotno stanje z začetka vesolja z izjemno nizko stopnjo entropije kot vzrok enosmernosti entropične puščice v večini sodobnih kozmoloških modelov skrajno problematično, ponuja model, ki takšen razvoj izključuje. Predstavi podobo t. i. Platonije, kjer čas zastopajo le še časovne kapsule, brezčasovne točke, na podlagi katerih si ustvarimo podobo o času. Stanje entropije v različnih točkah je različno in točke z visoko stopnjo entropije so mnogo pogostejše, a kompleksna bitja, kakršen je človek, so vezana na posebne regije z nizko entropijo, gibanje v katerokoli smer od te posebne regije pa da občutek puščice časa (oziroma drugega zakona termodinamike). Vendar Barbour tudi to povezovalno linijo (oziroma gibanje) kot naknadno tvorbo omeji le na raven zavesti in pojasnjuje z njenim mehanizmom spajanja vzorcev in a-posteriorne tvorbe enega samega, iluzijo teka časa ustvarjajočega vzorca.

Tako tudi daljši premislek časa ene izmed glavnih junakinj *Unikata* združuje vse zgoraj predstavljene elemente: paradoksnost in mističnost časa, dinamizem in pretakanje njegovih aspektov, ne nazadnje pa tudi starogrško filozofsko dikcijo in postmoderne vidike, bistveno temelječe v propadu metafizike prisotnosti:

KROGLA ČASA. Čas je kakor duša – je napisala Lempicka na ta zid – ima svoje avre v obliki krogle, ki se nahajajo ena v drugi, na dnu pa ima (kakor ima vesolje Zemljo) svoje težko telo.

Zunanji dišeč in prosojni ovoj Krogle časa je večnost. Ta je s svetlobo povezana z Bogom, z enim glasbenim taktom pa s prihodnostjo, ki jo ima pod seboj kot naslednji nižji sloj ali ovoj v Kroglu časa. Ta ovoj-prihodnost je prav tako prosojen. Pod njim se nahaja prozoren sloj najgloblje, nezgodovinske preteklosti: to je nezgodovinsko telo časa in dotika se najbolj oddaljene prihodnosti, kakor se na Zemlji dotikata Vzhod in Zahod. Pod tem slojem se razprostira neprosojni sloj, ki vsebuje zgodovinsko preteklost ali zgodovinski čas, na dnu Krogle časa pa je

težak osebni čas našega življenja, neprosojno jedro sedanjosti, tisti, ki ga merijo in izgubljajo naše ure.

Sredi risbe Krogle časa je Lempicka nalepila na zid svojo ročno uro znamke »Chopard«, ki jo je ustavila v času smrti svojega ljubimca Distelija in je ni več nosila. (201)

Tokratna Pavičeva igra – z literaturo, njenimi junaki in bralcem – je v prvi vrsti igra s časom. Igra, ki uporablja postmodernistične mehanizme in konstruira samosvojo interpretacijo časa, slednja pa bistveno temelji prav na mehanizmih, ki jih uvedejo novi pogledi na čas v moderni (Einstein, Freud ...) in postmoderni (teorije poenotenja in interpretacije dejstev kvantne mehanike ali poststrukturalistična filozofija). Čeprav gre v prvi vrsti za igro, je ta igra primarno prepletena z aspekti časa na drugih bolj ali manj ultra-sodobnih področjih, to pa povzroči – prav tako značilno postmoderno – ves čas prisotno preobračanje resnice in igre, spreminjajočega se in ostajajočega. Igra s časom je ne nazadnje tudi resnica o času:

Ali je nekdo že napisal romana o primeru gospe Lempicke in njenega ljubimca Morisa Erlangena, preden sem prišel jaz, da bi rešil ta primer? Kakšna hitrost! Čas se v našem stoletju hitro stara. Vzideš v ponedeljek, a zaiđeš v soboto, lahko se prebudiš slaven, zvečer pa zaspíš pozabljen, nekdo pa ti je ukradel včeraj, medtem ko si trenil z očmi. (253)

Martin Amis: Časovna puščica

Sprememb v sodobnem pogledu na čas niso povzročili samo pretresi na znanstvenem in filozofskem, temveč bistveno tudi na družbeno-političnem področju, ne samo na tleh teorije, temveč tudi v brutalno trdem izkustvu prakse. Druga svetovna vojna kot najširši in najglasnejši od mejnikov na tem področju s propadom velikih idealov tako v nacionalizmih kot v humanizmih in razgrnitvijo skrajnih dimenzij človeške narave postavi literaturo pred dvojni preobrat:

prvega ubesedi Adorno s svojim »pisati literaturo po holokavstu je barbarsko«, ki prevprašuje samo legitimnost njenega obstoja, drugi pa nasprotno od literature zahteva, da preseže pasivni molk, vpije neizrazljivo trpljenja in ga vrne spominu. Povojna leta tako zaznamuje široka produkcija »velikih« romanov, ki poizkušajo skozi besede premisliti nemisljivo grozo svetovne vojne. Grozo izkušnje in adornoško prevpraševanje legitimnosti literature presežejo prav specifični postmoderni elementi. (Bilban 105)

Paradokсна sočasnost doseganja distance, ki šele omogoči izrekanje, in spusta v sredino (ponovno) odprte rane, ki ga osmisli, je v nekaterih naj-

pomembnejših (po)vojnih romanih dosežena predvsem s skrajno izrabo elementov grobe ironije, cinizma in sarkazma. V ta krog se za klasičnimi deli, kakršni sta Hellerjev *Kavelj 22*, predvsem pa Vonnegutova *Klavnica 5*, ki že izrabi preplet pripovedovalčevega cinizma, na omejenost meječe navivnosti glavnega lika in postmoderne igre s časom, vključuje tudi Amisova *Časovna puščica*. Vsi trije romani, s prijemi, ki legitimizirajo obdelavo velike teme, tako niso le izrazito postmoderni, temveč kot nekakšne parodije (starejšega) vojnega romana vstopajo tudi v območje postmodernističnega, pri čemer je v Amisovem romanu, kot najnovjšem, ta aspekt še dodatno poudarjen, predvsem pa bistveno vezan na samo igro s časom.

Glavna determinanta narave Amisovega romana⁶ – obrnjena puščica časa – je bistveno povezana s (sodobnim) fizikalnim pogledom na svet. Problem puščice časa je eno izmed osrednjih vprašanj na skupnem polju fizike in filozofije prav zato, ker za fizikalne zakone, v nasprotju z našim zaznavanjem sveta, velja obrnljivost v času. Primarni pristop k tej problematiki v romanu *Časovna puščica*, kjer ne gre v prvi vrsti za simetrijo odvijanja procesov v času, temveč za obrnitev časovne puščice, pa se povezuje s kozmološkimi teorijami o nastanku vesolja – z velikim pokom in možnostjo reverzibilnega procesa v prihodnosti. Najverjetnejši vzrok asimetrije sveta v času so začetni pogoji nastanka vesolja – veliki pok in inflacija vesolja sta z izjemno pospešenim širjenjem vesolja zagotovila njegovo gladkost, ravnost, uniformnost, prisotnost materije in usmerjenost časa (od »preteklosti« k »prihodnosti«); nekateri teoretski konstrukti, ki vključujejo krčenje vesolja, tako vsebujejo tudi idejo o obrnjeni puščici časa. Čeprav v fizikalnih modelih z obrnjeno puščico časa seveda ne gre za reverzno podoživljanje dogodkov kot v Amisovem romanu (nasprotno, večina pod pogojem obstoja zavedajočih se entitet predpostavlja njihovo klasično dožemanje časa, vezano na njihov sistem zaznavanja in zavedanja na t. i. časenje zavesti), je osnovna ideja romana z miselnimi poskusi s področja fizike nedvomno povezana. Navsezadnje se puščica tudi v zadnjem odstavku Amisovega romana (ponovno) obrne.

Ko Odilo zapre oči, vidim leteti puščico – toda narobe. S konico naprej. Oh, ne, takrat pa... Spet sva stran, na drugi strani polja. Odilo Unverdorben in njegovo goreče srce. In znotraj jaz, ki sem prišel ob nepravem času – ali prezgodaj ali potem, ko je bilo že čisto prepozno. (154)

Po drugi strani Amis v romanu problematizira prav simetričnost fizikalnih zakonov v času, z izjemo termodinamike, ki pa je za človeško dožemanje sveta v času ključna:

Voda teče navzgor. Prizadeva si doseči najvišjo raven. Kaj ste pa mislili? Dim se spušča. Stvari nastajajo v nasilju ognja. A je že v redu. Gravitacija nas še vedno pripenja na planet. (45)

Posebej je poudarjeno tudi pripovedovalčevo poznavanje relativnostne teorije in nekaterih elementov sodobne kozmologije, kar še posebej pride do izraza, ker gre za sicer poudarjeno ignorantnega fiktivnega pripovedovalca, ki ne izpostavlja posebnega poznavanja zgodovine, filozofije ...

Nisem popoln bedak. Ugotavljam, na primer, da sem opremljen s precejšnjo količino brezvrednih podatkov ali, če vam je ljubše, s splošnim znanjem. $E = mc^2$. Svetlobna hitrost znaša 300.000 kilometrov na sekundo. Ni počasna. Vesolje je končno, vendar brezmejno. (14)

Po sledi »mita« o vzvratnem podoživljanju življenja, preden umremo, se Amisov roman začne tik pred smrtjo glavnega junaka, spetega s prvoosebni pripovedovalcem: »Predramil sem se iz najglobljega sna in se znašel obkrožen z zdravniki...« (9) – le da je opazovalec sveta in njegovega časa zunanji, objektivni in neveden, v opazovano okolje pa je umeščen kot referenčna točka, torej kot tisti, glede na katerega se čas vrti v drugo smer:

Čakaj malo. Zakaj se v hišo vračam zadenjsko? Se spušča mrak ali se dani? Kako – kako bo potekalo potovanje, na katero sem se podal? Kakšna so pravila? Zakaj ptice tako čudno prepevajo? Kam grem? [...] Glejte. Mlajšava se. Čisto zares. Postajava krepkejša. Celo višja postajava. [...] Vsak dan, ko s Todom prebervam Gazette, ga odneseva nazaj v trgovino. Natančno spremljam datume pri vrhu strani. Takole gredo. Po 2. oktobru pride 1. oktober. Po 1. oktobru pride 30. september. Kako si razlagate to?... O blaznejših pravijo, da se jim v glavi odvija film, ali pa pred seboj vidijo prizorišče, ki ga urejajo, umetniško krasijo in se gibljejo skozenj. Toda Tod je očitno duševno zdrav in svoj svet deli z mano. Dozdeva se mi le, da se njegov film vrti nazaj. (11–14)

Tovrstna izvzetost iz sveta, in z njo povezana igra s časom, zagotovita zadostno distanco za tematizacijo vrhunca (ne)človeškega, hkrati pa izpostavitve nekaterih eksistencialnih tem, ki šele sedaj v nesamoumevnem okolju pridejo iz neskritosti, še dodatno podčrta širino tega problema.

Višek cinizma in ignorance, hkrati pa tudi njuno najmočnejšo izrazno moč doseže roman s prihodom glavnega lika in »v njem naseljenega« fiktivnega pripovedovalca v Auschwitz. Če je bilo prej, ob hoji nazaj, bruhanju hrane in srkanju dreka, rezanju ran na urgenci in utišanju otroškega joka s klofuto vse skrajno nesmiselno in amoralno, zadobi svet v Auschwitzu smisel, ljudje pa izjemno moč, povezano z dobrim in pravičnim samim. (Bilban 105–106)

Ustvarjanje ni preprosto. Tudi grdo. Hier ist kein warum. Tukaj ni nobenega zakaj. Tukaj ni nobenega kdaj, nobenega kako, nobenega kje. Naši nadnaravni

cilji? Sanjati raso. Izdelovati ljudstvo iz vremena. Iz groma in bliska. S plinom, z elektriko, z drekom, z ognjem. (Amis 114)

Navsezadnje ima svet, tukaj, v Auschwitzu, novo navado. Smiselno je. (123)

V *Časovni puščici* pa ne gre le za enodimenzionalno kritiko vojnih zločinov druge svetovne vojne in genocida nad Judi, kompleksna igra s časom, ki hkrati pomeni tudi razpiranje samega problema časa, izpostavi tudi nekatere ključne probleme v odnosu med človekom in časom, oziroma človekovo postavljenostjo v čas:

»Osebo mislim, da samomor lahko zavržemo kot prazno grožnjo. Razmišljal sem o tem. Samomor ni nikakršna možnost, kajne da ne? Na tem svetu že ne. Ko si enkrat tukaj, ko se vkrašaš, ne moreš izstopiti, ne moreš stran. (29)

Z mislijo na samomor se razpre ena od glavnih lastnosti biti v času z obrnjeno puščico – življenje se ne odvija v pričakovanju pike, kot pri Heideggerju, (ali vprašaja kot pri Levinasu), temveč je že vnaprej zaprto med dva oklepaja, kar še povečuje neznosno težo, nesmiselnost takšnega življenja – samolastnost tubiti in biti za smrt se zopet izkažeta kot bistveno povezani, eksistencialna podlaga Amisovega romana pa se v nekaterih bistvenih točkah poveže s Heideggerjevo tematizacijo tubiti v času: »Čas je mineval. Čas, človeška dimenzija, ki iz nas naredi vse, kar smo. Do te končne zamenjave.« (Amis 68) Tudi način Amisovega vpenjanja naravoslovnega pogleda na svet mestoma bistveno spominja na Heideggerjev odnos do fizike in tehnike v okviru njegove pozne filozofije. V svetu brez prepričavanja, brez zasnavljanja ali kakršnekoli samolastnosti, je fizikalno znanje tisto, ki ostaja – pri tem ni slučajna Amisova izbira izpostavitve dejstev, povezanih z relativnostno teorijo. Ne gre zgolj za njeno splošno popularnost in prepoznavnost, temveč tudi za njeno (prav v okviru laičnega konteksta) povezanost z nastankom atomske bombe (Amisova zbirka kratkih zgodb, kritičnih do človeške pošastnosti, je na primer naslovljena *Einstein's Monsters*), po drugi strani pa prav kontekst obrnjene puščice časa, temelječ na fizikalni problematizaciji usmerjenosti časa, razpre najgloblje eksistencialne probleme. Podobno diametralen je tudi Heideggerjev pozni odnos do sodobne znanosti in tehnike. V *Vprašanju po tehniki* dostopa k sodobni znanosti skozi vzajemno utemeljevanje novodobne fizike in tehnike, ki jo, izhajajoč iz grške besede *tebne*, opiše kot način razkrivanja. Temeljno počutje, ki določa karakter tega razkrivanja, je po-stavje, to pa v ospredje postavlja zrenje narave kot razpoložljivega obstanka. Kot glasnika po-stavja Heidegger postavlja svoji filozofiji sočasno fiziko: predstavi sodobno fiziko kot glasnika postavlja, katerega gospostvo, s postavljanjem na razpolago in s tem povezanim pozabljanjem stvari samih, grozi z

odtegnitvijo povrnitve v neko izvirnejše razkrivanje. A skupaj s Hölderlinom izreka Heidegger: »Kjer pa je nevarnost, raste / Rešilno tudi.« (353). Torej mora prav po-stavje v sebi skrivati rast rešilnega.

Po-stavje izziva najprej v divjanje postavljanja na razpolago, ki zastira sleherni pogled v dogodek razkritja in tako iz osnove ogroža razmerje do bistva resnice. Drugič pa se po-stavje po svoji strani godi v tistem dopuščajočem, ki pusti človeka trajati – doslej sicer brez vednosti, vendar v bodoče morda z večjo vednostjo – kot tistega, ki je potreben za varstvo bistva resnice. Tako se kaže vzhajanje rešilnega. (359)

Tudi v *Časovni puščici* so, sorodno Heideggerjevemu prikazu, skozi literarno obdelavo sodobnega fizikalnega odnosa do časa izražene najgloblje dimenzije eksistencialno-etične problematike, ki bi drugače ostale neube-sedljive:

Toda pozneje smo šli spet mimo in kazalca se nista premaknila nazaj. Kako le? Bila sta naslikana in nikoli se ne bosta premaknila nazaj. Pod uro je bila ogromna puščica, na kateri je s tiskanimi črkami pisalo: Tukaj prestopite na vlake proti vzhodu. Toda čas ni imel puščice, tukaj že ne. Zares, na železniški postaji v Treblinki so na zanimiv način priredili štiri dimenzije. Prostor brez globine. In prostor brez časa. (Amis 135).

Zaključek

Tako v Pavičevem romanu *Unikat* kot v Amisovi *Časovni puščici* je bistveni del literarnega razpiranja lastne sedanjosti manipulacija s časom, ki presega zgolj obravnavo tematike časa na vsebinski ravni in narekuje tudi specifični zunanji podobi obeh romanov. Tako možnost izbire enega izmed stotih koncev v integralni izdaji *Unikata* kot obrnjena puščica časa v *Časovni puščici* temeljita na aplikaciji postmodernih teorij časa – predvsem fizikalnih in filozofskih, ki so ključne za pristop obeh avtorjev k problemu časa in smo jih v pričujoči razpravi v navezavi na literarni kontekst tudi podrobneje predstavili –, neobičajna struktura pa jima omogoča tudi specifičen premislek nekaterih onotološko-gnoseoloških ali eksistencialno-etičnih vprašanj, ki bi drugače ostala nepojmljiva ali zamolčana.

Pavič v okviru za svoj opus značilne zvrsti romana-igre s postmodernističnimi mehanizmi razkrajja kakršnokoli a-priorno absolutnost ali resnico, s tem pa tudi kakršnokoli ontološko ali epistemološko podlago. Pri tem konstruira samosvojo interpretacijo časa, ki se povezuje z drugimi romanesknimi elementi in jih hkrati, kot glavna podlaga igre in glavno gonilo romana, povezuje v celoto. Pri tem se njegova interpretacija, bistveno povezana s sodobni fizikalnimi in filozofskimi pogledi na

čas, od kvantne mehanike pa do teorij poenotenja, kakršna je na primer Barbourjeva, od psihoanalize pa do dekonstrukcije, oblikuje skozi samo literarno pripovedovanje in je z njim bistveno povezana. Pavičeva igra s časom je vseskozi tudi resnica o času, o našem času in o nas samih kot bistveno časovnih.

Amisova igra s časom pa poleg ontološko-gnoseoloških vprašanj, primarno povezanih s prevpraševanjem narave časa, v prvi vrsti razpira predvsem eksistencialno-etično tematiko. Obrnjena puščica zagotavlja potrebno distanco za izrekanje nečloveškosti druge svetovne vojne in hkrati radikalizira in podčrta posamezne motive, ki šele kot taki lahko nosijo brezčasno sporočilo o njeni absurdnosti. Pri tem je poleg literarne obdelave motivov ključno predvsem njihovo naslanjanje na fizikalno dojetje časa, povezano z drugim zakonom termodinamike kot specifično ireverzibilnim, in s kozmološkimi modeli, ki najpogosteje vključujejo tudi možnost obrnitve časovne puščice. Amisov odnos do fizike je dvojen. Izhaja iz njene kritike in jo povezuje s sodobnim, vase zaverovanim napredkom in pozabo stvari samih, predvsem pa z vojaško tehnologijo kot (nujno) podlago razsežnosti groznega druge svetovne vojne. Hkrati pa to kritiko presega in sámo fizikalno podlago vključuje v literarno upovedovanje kot nujni del, s pomočjo katerega šele lahko izrazimo vso grozo in absurdnost vojne, pri čemer nas razumevanje tudi odvrne od ponovitve. Ta dvopolarnost Amisovega odnosa do fizike ga bistveno približuje pozni Heideggerjevi filozofiji in njegovemu razumevanju fizike kot glasnice postavlja in njegovega postavljanja na razpolago, v nevarnosti katerega videva tudi rast rešilnega. Amisova literarna igra s časom, v katero so vpleteni elementi iz sodobne fizike in filozofije, je tako v prvi vrsti resnica o (našem) času in nas samih kot bistveno določenih s tekom časovne puščice.

OPOMBE

¹ Problem lokalnosti in realnosti v okviru kvantno-mehanskega sveta v želji izpodbijanja na novo se oblikujočega polja fizike izpostavijo Einstein, Podolsky in Rosen v prispevku *Can Quantum-Mechanical Description of Physical Reality Be Considered Complete?* Njihov dokaz o nepopolnosti teorije kvantne mehanike temelji na pojavu prepletenih delcev (ki je v pričujočem prispevku natančneje tematiziran v okviru obravnave Pavičevega *Unikata*), katerega kvantno-mehanski opis z valovno funkcijo zahteva opustitev klasičnih konceptov lokalnosti in realnosti. Deloma njihovo sklepanje ovrže že Bohr v svojem odgovoru, kjer izpostavi njihovo nedovoljeno povezavo elementov kvantnega in principov klasičnega sveta. Za potrditev ustreznosti kvantno-mehanskega opisa sveta pa je ključno predvsem Bellovo oblikovanje koncepta neenakosti, ki predvidi enostavno, kvantitativno ločitev med obema konceptoma – med klasičnim, temelječim na lokalnosti in realnosti, in kvantno-mehanskim. Na podlagi Bellove neenakosti so bili tako izvedeni številni eksperimenti, ki so dokončno potrdili ustreznost kvantno-mehanskega opisa s verjetnostno valovno funkcijo

in kot problematična elementa z omejenim dometom izpostavili lokalnost in realnost. (Einstein in dr.; Bell)

² Čas v kvantni mehaniki je absoluten, v teoriji relativnosti pa relativen, zato poskus združitve obeh teorij pripelje do tako imenovanega »problema časa.« Opis gibanja delca v klasični fiziki so sestavljali njegovi položaji v času $q(t)$. V kvantni mehaniki nam ostanejo samo še verjetnostne amplitude. Ker je čas zunanji, je valovna funkcija odvisna od položaja q in časa t , ne pa tudi od $q(t)$, medtem ko klasični prostor-čas teorije relativnosti ustreza $q(t)$. Ob zlitju obeh teorij tako izgubimo $q(t)$ in t (v teoriji relativnosti ni absolutnega časa), kar ponazarja tudi Wheeler-DeWittova enačba kot (možna) enačba kvantne gravitacije, povezujoča opis sistema z valovno funkcijo in načela splošne teorije relativnosti. (Kiefer)

³ Derridajeva dekonstrukcija časa v prvi vrsti izpostavlja ugotovitev, da smo na sledi časa, dokler kot temeljni del njegove strukture puščamo soodnos med dvema naravama/dvema pogledoma na čas ... Kolikor se ob želji po eksaktnem poprisotenju bistva časa odločimo za enega od pogledov na čas, izgubimo samo sled za časom. Čas je tako po svoji strukturi bistveno soroden daru (kot pokaže Derrida v delu *Dati časi*). Oba sta definirana na podlagi razlike – razlika je tista, ki hkrati omogoča njuno eksistenco in izpostavlja nemožno njune eksistence.

Deleuzova filozofija časa pa temelji na njegovih konceptih »razlike« in »ponovitve«. Ponovitev se pojavlja kot razlika, a kot razlika brez koncepta. Razlika je za vsem, a za razliko ni ničesar, zato ni možno razlikovati med modelom in različnimi kopijami, vse so ponovitve, ki prehajajo ena v drugo in ne izhajajo iz nekega osnovnega modela. Ta koncepta določata tudi sintezo časa – miselna zaznava procesa ponovitve razkrije formiranje časa. Tako v *Différence et répétition* izpelje čas (postopoma) iz njegovega rojstva, iz njegovega formiranja, in sicer na podlagi treh sintez, katerih različni dostopi k času pojasnjujejo tudi »končni« dojem časa kot bistveno aporetičnega. Ta koncept strne v *Logiki smisla* s protipostavitvijo dveh aporetičnih struktur Kronosa (časa sedanjosti) in Aiôna (časa preteklosti in prihodnosti).

⁴ Kratka fabula Pavičevega *Unikata*: V osnovni zgodbi spremljamo androgina Sandro-Aleksa, ki se ukvarja s prodajanjem sanj. Ob grožnji mafijskega šefa, da mu bo odsekal enega od prstov (kar bi za astrologa-trgovca s sanjami s potrebnimi dvanajstimi prsti pomenilo konec kariere), če se za dolgove ne odkupi z naročenima umoroma. Z manipulacijo doseže, da umirajoča operna zvezda in njegova ljubica markiza Lempicka v zameno za bodoče sanje izvršita naročena umora. Operni pevec umre za rakom, markiza Lempicka pa je ustreljena ob izvajanju umora, zato je Sandra-Aleks primoran na sodišču kot del dokaznega gradiva prebrati prodane sanje. Sojenju sledi še umor mafijskega mogotca in pa lastnika banke, povezane z vsemi žrtvami. Inšpektor, ki primer raziskuje, pred svojo smrtjo oblikuje beležnico s stotimi konci romana.

⁵ Einsteinova posebna teorija relativnosti z relativizacijo časa vpelje ločevanje med lastnim in nelastnim časovnim razmikom, torej med časovnim razmikom med dvema dogodkoma (na primer začetkom in koncem potovanja), kot ga izmeri opazovalec znotraj merjenega sistema, in časovnim razmikom, kakršnega izmeri zunanji opazovalec, katerega koordinatni sistem se giblje relativno na koordinatni sistem prvega opazovalca. V prvem opazovalnem sistemu se začetek in konec merjenja dogodita na istem kraju (merilna naprava je med merjenjem ves čas v središču opazovanega sistema), v drugem opazovalnem sistemu pa sta dogodka na različnih krajih. Prvi časovni razmik (T), tako imenujemo lastni časovni razmik, drugega (T') pa nelastni časovni razmik. Oba časovna razmika povezuje enačba: $T' = T / (1 - v_0^2/c^2)^{1/2} = \gamma_0 T$; pri tem je T lastni časovni razmik, T' nelastni časovni razmik, v_0 relativna hitrost opazovanega telesa glede na opazovalca, c pa hitrost svetlobe v vakuumu. Nelastni časovni razmik je vedno večji ali enak ustreznemu lastnemu časovnemu razmiku, saj vedno velja $\gamma_0 \geq 1$. Zato lahko govorimo o podalšanju časa. (Strnad 53–100.)

⁶ Kratka fabula Amisove *Časovne puščice*: V zadnji točki Todovega življenja se prične potovanje prvoosebnega pripovedovalca kot pasivnega opazovalca znotraj Todovega telesa v smeri obrnjene časovne puščice. Postarani in osameli Tod se tako počuti vedno bolje, nasmejanim sosedovim otrokom jemlje igrače in jih unovčuje v trgovini, po upokojitveni zabavi prične delati v bolnišnici. Po zamenjavi osebnih dokumentov in opozorilu, da bi bila njegova identiteta lahko odkrita, se preseli v New York, kjer dela na urgenci: povečuje rane, lomi noge ... Z ladjo odpotuje v Španijo, kjer živi v vili pod novim imenom, denar pa zamenjuje za zlato; odpotuje naprej v Vatikan, nato pa na motorju do Auschwitzta, ki najprej deluje tiho in prazno, nato pa se začanja polniti. Življenje končno dobiva smisel: ženske in otroke obujajo s pomočjo plina ali zdravijo z injekcijami zraka, može osvobaja delo, dokler se zopet ne združijo na Treblinki in odpotujejo nazaj domov. Po Auschwitzu nadaljuje s svojim delom, a patent se počasi pokvari, ljudje, ki prihajajo iz peči, so umsko moteni. Židje imajo vedno več pravic in vedno več moči, kar opazovalec/prvoosebni pripovedovalec povezuje z uspehim projektom Auschwitzta. Odilo kmalu spozna svojo umirajočo mamo in se po študijskih letih vrne k njej domov. Vedno mlajši se, vedno več se igra, kmalu se bo vrnil v mamo, zapre oči in puščica se obrne v drugo smer.

BIBLIOGRAFIJA

- Amis, Martin. *Časovna puščica*. Prev. Nina Grahek Križnar. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1997.
- Barbour, Julian. *The End of Time*. London: Phoenix, 2004.
- Bell, John. *Speakable and Unspeakable in Quantum Mechanics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- Bilban, Tina. »Postmoderna zgodba o času: čas v horizontu sodobnega romana.« *Emzjin: čas* 6.2 (2008): 105–106.
- Derrida, Jacques. *Izbrani spisi*. Prev. Uroš Grilc. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze, 1994.
- Einstein, Albert, Podolsky, Boris, Rosen, Nathan. »Can Quantum-Mechanical Description of Physical Reality be considered Complete?« *Physical review*, 47 (1935): 777–780.
- Heidegger, Martin. »Vprašanje po tehniki.« *Izbrani spisi*. Prev. Ivan Urbančič. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1967.
- Kiefer, Claus. *Does time exist in quantum gravity?* http://www.fqxi.org/data/essay-contest-files/Kiefer_fqx.pdf
- Lyotard, Jean-Francois. *Postmoderno stanje*. Ljubljana: Analecta, 2002.
- Pavić, Milorad. *Unikat*. Beograd: Dereta, 2006.
- Schrödinger, Ernest. »Die gegenwärtige Situation in der Quantenmechanik.« *Naturwissenschaften* 23 (1935): 807–849.
- Strnad, Janez. *Posebna teorija relativnosti*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1979.
- Virk, Tomo. *Moderne metode literarne vede in njihove filozofske teoretske osnove*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Oddelek za primerjalno književnost in literarno teorijo, 2003.
- — — *Strah pred nainnostjo*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura, 2000.

Torn and Reversed Time on the Pages of the Contemporary Novel

Keywords: literature and philosophy / modern novel / time / philosophy of time / Pavić, Milorad / Amis, Martin / comparative studies

This article examines the problem of time in the novels *Unikat* (Unique Item) by Milorad Pavić and *Time's Arrow* by Martin Amis. In both of them the examination of time determines not only the content elements but the outer structure of the novels as well. Literary storytelling is essentially based on elements from contemporary physical and philosophical theories. With help of postmodern elements, Pavić decomposes everything that is a priori absolute or real. The integral publication of his novel consists of one hundred different endings; the reader chooses among them. His literary interpretation of time is thus essentially connected with elements from quantum mechanics and post-structural philosophy. On the other hand, Amis' playing with time opens existential and ethical problems. An inverse time arrow keeps him at a sufficient distance to relate the inhuman dimensions of the Second World War and at the same time makes some motifs more visible. To accomplish this, the connection with contemporary physical interpretations of time and cosmological models, often including the inverse time arrow, is the most important along with the specific literary approach. Amis' attitude towards contemporary physics is thus essentially dual. On the one hand, he is very critical of physics, connecting it with contemporary self-confident progress and military technology, making possible the dimensions of the Second World War's horror. On the other hand, he goes beyond this criticism by integrating physics as an essential element in his storytelling, making it possible to express horror and the absurd. This kind of dual attitude towards physics brings him near Heidegger's philosophy after the turn. Pavić's and Amis' playing with time thus also represents the truth about (our) time and about ourselves as being essentially defined by being-in-time.

April 2010